

ДЕЗАДАПТАЦІЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У статті аналізується поняття «дезадаптація».

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, види та типи дезадаптації.

В статье анализируется понятие «дезадаптация».

Ключевые слова: адаптация, дезадаптация, виды и типы дезадаптации.

In the article the concept of disadaptation is analyzed.

Key words: adaptation, disadaptation, types and forms disadaptation.

На сучасному етапі становлення в Україні громадянського суспільства одним із основних завдань є виховання соціально активних громадян, здатних адекватно реагувати на виклики реалій. Воно передбачає вирішення проблеми подолання дезадаптації підростаючого покоління, яка, за свідченням дослідників, спостерігається в значній кількості школярів України.

Постановка проблеми. Слід зазначити, що в різних наукових джерелах категорію дезадаптації пов'язують з різними відхиленнями у розвитку особистості, характер і рівень яких визначається відповідністю поведінки даної особи тим чи іншим нормам. Тому розгляд теоретичних підходів соціально-педагогічної підтримки дезадаптованих старшокласників не буде цілком повним без розкриття сутності і змісту поняття «дезадаптація». Відповідно **метою** даної статті є аналіз сутності та змісту поняття «дезадаптація».

Ураховуючи те, що у більшості наукових досліджень поняття «дезадаптації» розглядається як протилежне до «адаптації», вважаємо за необхідне розглянути визначення більш розробленого в психолого-педагогічних дослідженнях поняття «адаптація» та співставити ці феномени.

Аналіз наукових досліджень, виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що питаннями адаптації займаються представники різних галузей науки, при цьому застосовують лише один, властивий саме цій галузі методологічний підхід: природничий, соціологічний, психологічний, соціальний, філософський. Але спершу проблемою адаптації займалися лише біологи. Так, Ж. Ламарк розглядав адаптацію як пряме пристосування організмів до середовища. Ч. Дарвін уважав, що адаптація нескінченна, тому еволюція організмів визначається не лише мінливістю, але і спадковістю, природним і штучним відбором. Ці погляди вченого лягли в основу так званого «адаптаціогенезу».

Прибічники організоцентричного підходу показали, що адаптація є функцією не лише організму,

але і надіндивідуальних утворень (від популяції та виду до біогеоценозів і біосфери загалом). Представники популяційноцентричного підходу обґрунтували уявлення про онтогенетичну і філогенетичну адаптацію. Вони виходили з твердження, що можливості пристосування в популяції набагато ширші, ніж у будь-якого окремого організму. Невідповідність організму і вимог соціального середовища було представлено в концепціях «соціальної адаптації» П. Делора, «соціальної інадаптації» Е. Нант і А. Дусорт, теорії Г. Сельє, який відкрив загальний адаптаційний синдром.

Отже, адаптація є одним із базових понять біології, що розуміється як пристосування будови і функцій організму, його органів і клітин до умов середовища. Сам термін «адаптація» (від латин. *adapto* – пристосовую) увійшов у науковий обіг завдяки німецькому фізіологу Ауберта, у другій половині XVIII ст. Він ужив цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), а саме підвищення чи зниження чутливості у відповідь на дію адекватного подразника.

Таким чином, трактування адаптації є загальноприйнятим стосовно розвитку психіки у філогенезі; ряд дослідників переносить його і на розвиток психіки в онтогенезі. Так, психологи, соціологи, філософи, культурологи почали використовувати категорію адаптації через застосування її до соціальних процесів. Як зазначають А. Петровський та М. Ярошевський, адаптація широко застосовується як теоретичне поняття в тих психологічних концепціях, які подібно гештальтпсихології і теорії інтелектуального розвитку, розробленій швейцарським психологом Ж. Піаже, трактують взаємовідносини індивіда і його оточення як процеси гомеостатичного урівноваження [12]. У розумінні Ж. Піаже інтелект і є адаптацією, тобто те, «що забезпечує рівновагу між дією організму на середовище і зворотною дією середовища». Згідно з його поглядами, адаптація досягається завдяки

взаємодії двох взаємодоповнюючих процесів: асиміляції (застосування наявних у індивіда схем дії до нових об'єктів) і акомодатції (видозміни схем відповідно до особливостей об'єктів).

Основою адаптації є реакції організму, спрямовані на збереження сталості його внутрішнього середовища (так званій гомеостаз). Адаптація забезпечує нормальний розвиток, оптимальну працездатність і максимальну тривалість життя організму в різних умовах довкілля.

Зміни, що супроводжують адаптацію, зачіпають усі рівні організму: від молекулярного до психологічної регуляції діяльності. Вирішальну роль в успішності адаптації до екстремальних умов відіграють процеси тренування, функціональний, психічний і моральний стан [12].

Як зазначають І. Кондаков і В. Мульдаров, основою адаптації є процес прогнозування як оцінка наступної дії, що ґрунтується на інформації про ціль, об'єкт і середовище, і як попереджуюча реалізація цього скеровуючого впливу на об'єкт керування. У результаті оптимізуються рівень і стабільність сигналів на виході системи так, щоб підлаштувати їх до розподілів вірогідності можливостей входів взаємодіючої системи. Цим забезпечується найкраща взаємодія систем, узгодженість їх функцій, оптимізація структури і функцій системи досягши мети. Прогнозування – принцип управління, основа усіх адаптаційних процесів в організмі (і особистості) людини, основа ефективності будь-якої її діяльності [8].

Таким чином, із категорією адаптації пов'язане поняття адаптивності. У психології адаптивність розглядають як «тенденції функціонування системи цілеспрямованої, визначувані відповідністю або невідповідністю її цілей і результатів, що досягаються в ході діяльності. Адаптивність виражається в їх узгодженості. Відмінності в трактуванні цілей функціонування системи обумовлюють різні варіанти можливої спрямованості адаптації: 1) варіант гомеостатичний – адаптивний результат полягає в досягненні рівноваги; 2) варіант гедоністичний – адаптивний результат полягає в насолоді, уникненні страждань; 3) варіант прагматичний – адаптивний результат полягає в практичній користі, успіху тощо» [14].

Розглядаючи термін «адаптація» стосовно особистості в соціумі, часто вживають словосполучення «соціальна адаптація».

Під *соціальною адаптацією* розуміють:

– пристосування індивіда до соціального середовища, що змінилося, із метою виживання, відтворення і розвитку [15];

– процес і результат активного пристосування індивіда, прошарку, групи до умов нового соціального середовища, до громадських умов життя, що змінюються або вже змінилися [9];

– процес активного пристосування індивіда або групи до певних матеріальних умов, норм, цінностей суспільства [6];

– активне пристосування людини до умов соціального середовища (середовища життєдіяль-

ності) шляхом засвоєння і прийняття цілей, цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих у суспільстві [3];

– процес активного пристосування людини до соціального середовища з метою оптимізації своєї діяльності відповідно до існуючих соціальних установок. Це активна діяльність з освоєнням відносно стабільних умов середовища, що дозволяє вирішувати типові проблеми завдяки використанню прийнятих способів соціальної поведінки, дії [2];

– успішне пристосування до соціального порядку: в стабільному суспільстві – за допомогою конформізму, в перехідному – за допомогою бандитизму [4];

– інтеграція особистості в систему соціальних стосунків, що склалася [10, С. 57];

– пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольова пластичність поведінки, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії [16].

Узагальнюючи вищевизначені трактування, будемо розуміти *соціальну адаптацію* як пристосування індивіда до умов соціального середовища, що змінюються або вже змінилися, з метою оптимізації своєї діяльності шляхом засвоєння та прийняття цілей, цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих у суспільстві.

Соціальна адаптація має двосторонній характер, з одного боку, прагнучи досягти згоди з довкіллям, під впливом середовища людина змінюється сама (пристосовується до нього), з іншого – прагне змінити (пристосувати) довкілля відповідно до власних потреб і можливостей. Основним способом соціальної адаптації є прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, в яке занурюється індивід, форм соціальної взаємодії, що склалася, а також форм предметної діяльності [15].

Оскільки соціальне середовище змінюється постійно, то і людина має постійно до нього пристосовуватися, набуваючи постійно нових шаблонів поведінки. Це призводить до зміни психіки і поведінки загалом, тобто міняються установки, інтереси, орієнтації. Якщо процес соціальної адаптації відбувається успішно, – можна говорити про адаптованість особистості в суспільстві, тобто результатом успішної адаптації людини є її *адаптованість*.

Незважаючи на безперервний характер соціальної адаптації, її зазвичай пов'язують з періодами кардинальної зміни діяльності індивіда і його соціального оточення [14].

Успішність соціальної адаптації залежить від властивостей соціального середовища і характеристик індивіда. Показником успішної адаптованості є психологічна задоволеність індивіда, а низької – прагнення переміститися в інше середовище, відсутність психологічного комфорту.

Соціальна адаптація може здійснюватись у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без їх критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм і цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ними). Адаптація пов'язана з прийняттям індивідом різних соціальних ролей, адекватним відображенням себе і своїх соціальних зв'язків [16].

У психології виділяють два типи адаптаційного процесу, які формуються залежно від структури потреб і мотивів індивіда: 1) тип активний – характеризується переважанням активної дії на соціальне середовище; 2) тип пасивний – визначається пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи.

Виходячи з розуміння соціальної адаптації та сприймаючи дезадаптацію як поняття, протилежне за значенням, слід розглядати *дезадаптацію* як порушення пристосованості до умов соціального середовища, нездатність засвоювати і приймати цілі, цінності, норми і стилі поведінки, прийняті в суспільстві.

Проаналізуємо тлумачення поняття дезадаптації різними науковцями. Так у науковій літературі *дезадаптація* трактується як:

– психічний стан, що виникає в результаті невідповідності соціопсихологічного або психофізіологічного статусу (можливостей) людини вимогам ситуації життєдіяльності, що, у свою чергу, не дозволяє їй адаптуватися в умовах середовища його існування [3];

– будь-яке порушення адаптації, пристосування організму до умов зовнішнього або внутрішнього середовища, що постійно міняються. Стан динамічної невідповідності між живим організмом і зовнішнім середовищем, що призводить до порушення фізіологічного функціонування, зміни форм поведінки, розвитку патологічних процесів. Повна невідповідність між організмом і зовнішніми умовами його існування несумісна з життєдіяльністю. Міра дезадаптації характеризується рівнем дезорганізації функціональних систем організму [14];

– порушення пристосованості організму до умов місця існування, що змінюються, або неадаптивна поведінка людини в складних для неї життєвих обставинах [3];

– неспроможність адаптуватися до поточних умов, стосунків, ситуацій, можливостей, що змінюються. Зазвичай супроводжується вегетативними і невротичними реакціями [11];

– нездатність людини виконувати звичайну для її становища роль у суспільстві, що зумовлено обмеженням життєдіяльності з урахуванням віку, статі, місця проживання, освіти тощо, і призводить до неможливості самостійного проживання та установлення соціальних зв'язків, потреби в допомозі інших осіб [7].

Таким чином, *дезадаптацію* ми розуміємо як порушення пристосування організму та психіки

людини до змін навколишнього середовища, що призводить до неадекватних психічних і фізіологічних реакцій, зміни форм поведінки, розвитку патологічних процесів, нездатності виконувати звичайну для її становища роль у суспільстві.

Залежно від характеру функціонування, виділяють *дві форми дезадаптації*: патологічну та непатологічну.

Патологічна дезадаптація – викликана психопатологічними відхиленнями психічного розвитку та нервово-психічними захворюваннями, основою яких є функціонально-органічні ураження центральної нервової системи (затримка психічного розвитку, розумова відсталість, шизофренія, аутизм тощо), і проявляється у неможливості адаптуватися в соціумі та адекватно функціонувати; підтримка гомеостазу можлива тільки при переході до патологічного функціонування. Така форма дезадаптації передбачає «розлом» всієї адаптаційної діяльності. Патологічно дезадаптовані індивіди часом не можуть самостійно обійти себе в побуті через психофізіологічну неспроможність, тому потребують створення спеціальних соціально-педагогічних умов та тривалої або постійної сторонньої допомоги [5].

Непатологічна дезадаптація – зумовлена психічними станами (наприклад, фрустрація), які спровоковані різними психотравмуючими факторами (конфлікти з батьками, учителями, однолітками; розлучення батьків, їх аморальна поведінка, жорстоке поводження), і проявляється у відхиленнях поведінки, переживаннях, розриві відносин зі значущими для індивіда людьми, звуженні сфери діяльності та послабленні її інтенсивності. При непатологічній дезадаптації не спостерігається структурних змін, порушень механізмів, через які здійснюється адаптація та соціалізація особистості, має місце лише їх обмеження, підтримка гомеостазу можлива при режимі посиленого, але «нормального» фізіологічного функціонування [5].

Залежно від природи, характеру і міри порушень соціальної адаптації виділяють такі типи непатологічної дезадаптації: психосоціальна, соціальна.

Психосоціальна дезадаптація пов'язана зі статевовіковими та індивідуально-психологічними особливостями (акцентуація характеру, особливості розвитку емоційно-вольової, пізнавальної і мотиваційної сфери індивіда тощо).

Психосоціальна дезадаптація має стійкі та нестійкі форми. До стійких форм можна віднести акцентуацію характеру, що визначаються як крайній прояв норми, за якими починаються психопатичні прояви; різні несприятливі та індивідуально-психологічні особливості емоційно-вольової, мотиваційно-пізнавальної сфери, включаючи такі дефекти, як зниження емпатійності, індіферентність інтересів, низька пізнавальна активність, різкий контраст у сфері пізнавальної активності й мотивації вербального (логічного) і невербального (образного) інтелекту, дефекти вольової сфери (безвілля, податливість чужому впливу, імпульсивність, невинуватана упертість тощо); випереджаючий інтелектуальний

розвиток, що може супроводжуватися такими рисами, як нестриманість, егоїзм, зарозумілість, зневажливе відношення до старших і однолітків. Нестійкі форми психосоціальної дезадаптації носять тимчасовий характер. До нестійких форм можна віднести психофізіологічні статево-вікові особливості окремих кризових періодів розвитку дитини, підлітка; різні прояви нерівномірного психічного розвитку, що можуть виражатися в парціальній затримці або випередженні розвитку окремих пізнавальних процесів, випереджаючого або відстаючого психосексуального розвитку тощо. Тимчасову психосоціальну дезадаптацію можуть викликати окремі психічні стани, спровоковані різними психотравмуючими обставинами (конфлікт з батьками, товаришами, учителями, неконтрольований емоційний стан, викликаний першою юнацькою закоханістю, переживання подружніх розладів у батьківських стосунках тощо) [5].

Соціальна дезадаптація виникає в результаті порушення процесу соціального розвитку і проявляється у використанні деструктивних для суспільства та розвитку особистості стратегій самореалізації, порушенні норм моралі та права, в асоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, ціннісних орієнтацій, соціальних установок.

Залежно від міри і глибини змін виділяють дві стадії соціальної дезадаптації: 1) педагогічна занедбаність, при якій учень характеризується хронічним відставанням по ряду предметів шкільної програми, опором педагогічним діям, негативним відношенням до навчання; такими формами поведінки, як лихослів'я, паління, хуліганські вчинки, пропуски уроків, конфліктні стосунки з учителями, однокласниками; 2) соціальна занедбаність, при якій педагогічна занедбаність обтяжується відсутністю професійної орієнтованості, суспільно-корисних навичок і умінь, звуженням сфери пізнавальних інтересів, відчуженням від сім'ї і школи, девіантною поведінкою; соціальний розвиток на цій стадії відбувається в основному під впливом асоціальних, криміногенних підліткових груп [5].

Стосовно середовища розрізняють дезадаптацію шкільну, сімейну, професійну тощо, оскільки ці порушення проявляються в основних сферах життєдіяльності індивіда: у школі, сім'ї, трудовому колективі, сфері спілкування, в його стосунках з основними соціальними інститутами, в тому числі правоохоронними. Середовища дезадаптація не

існує поза конфліктними або кризовими стосунками «Я» індивіда з його навколишнім світом і самим собою [1].

Шкільна дезадаптація – неможливість шкільного навчання й адекватної взаємодії дитини з оточенням в умовах, наданих цій конкретній дитині тим індивідуальним мікросоціальним середовищем, в якому вона існує. Найчастіше проявляється у неможливості навчання дитини за програмою, адекватною її здібностям, а також у поведінці, що не узгоджується з прийнятими дисциплінарними нормами (стійка відмова від відвідування школи, втеча з уроків, прогули, конфлікти з однолітками і педагогами, погана успішність, порушення дисципліни. Спостерігається в дітей і підлітків, що страждають невротичними розладами або виявляють прояви психозу, що починається. Виділяються такі чинники, що сприяють шкільній дезадаптації: шкільний (відсутність індивідуального підходу до дитини, неадекватність виховних заходів, відсутність своєчасної допомоги учневі, прояви неповаги до нього тощо); сімейний (несприятлива матеріально-побутова, емоційна ситуація в сім'ї, алкоголізація батьків, занедбаність дитини або, навпаки, гіперопіка тощо); мікросоціальний (негативний вплив оточення, легкість добування грошей, доступність алкоголю та наркотиків тощо); макросоціальний (деформація громадських і моральних ідеалів, примат збагачення над самореалізацією, обстановка і пропаганда насильства, вседозволеності тощо); соматичний (важкі та хронічні фізичні захворювання, потворність, порушення рухової сфери, слуху, зору, мови); психічний (різні прояви психічних порушень, акцентуації і патології особистості, патологічне протікання вікового кризу, затримки психічного розвитку тощо) [13].

Аналіз психологічної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної, засвідчує, що протягом останнього часу терміном «шкільна дезадаптація» визначають будь-які ускладнення, які виникають у школяра протягом процесу навчання у школі.

Висновки. Виходячи з вищевизначених тлумачень та враховуючи специфіку віку старшокласників у своєму дослідженні ми будемо досліджувати психосоціальну дезадаптацію, що виникає в старшокласників у зв'язку зі статево-віковими та індивідуально-психологічними особливостями і характеризується певною нестандартністю поведінки, важковиховуваністю, недовірливим внутрішньо-особистісним відношенням, невпевненістю у власних силах, неадекватністю комунікативних навичок та дезорганізацією поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцупов А. Я. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : Эксмо, 2010 – 656 с.
2. Вайнер Э. Н. Краткий энциклопедический словарь : адаптивная физическая культура / Э. Н. Вайнер, С. А. Кастионин. – М. : Флинта, 2003. – 144 с.
3. Воронин А. С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике / А. С. Воронин. – Екатеринбург : ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2006. – 135 с.
4. Голохванов Е. В. Альтернативный социологический словарь / Е. В. Голохванов. – Мн. : Книжный дом, 2001. – 345 с.
5. Докторович М. О. Технологія роботи соціального педагога з дезадаптованими підлітками / М. О. Докторович // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». Вип. 144: За матеріали конференції «Інноваційні підходи до застосування технологій у соціально-педагогічній роботі» (15-16 лютого 2009 р.). – Черкаси, 2009. – С. 53-58.
6. Касьянов В. В. Социология права / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов н/Д : Феникс, 2001. – 480 с.

7. Кокун О. М. Психофізіологія: [навчальний посібник] / О. М. Кокун. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.
8. Кондаков И. М. Психологический справочник / И. М. Кондаков, В. К. Мульдатов. – М. : Эксмо, 1998. – 460 с.
9. Медведева Е. С. Словарь терминов по теории социальной работы / Е. С. Медведева. – М. : ТЦ Сфера, 2006.
10. Никитина И. Н. К вопросу о понятии социальной адаптации / И. Н. Никитина. // Вопросы теории методов социологических исследований (по материалам научно-теоретической конференции). Вып. 3. – М., 1980. – 85 с.
11. Никифоров А. С. Неврология. Полный толковый словарь / А. С. Никифоров. – М. : Эксмо, 2010. – 464 с.
12. Психология развития. Словарь / под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М., 1990. – 494 с.
13. Психология развития. Словарь / под ред. А. Л. Венгера // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь : в 6 т. / ред.-сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.
14. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Мн. : Харвест, 1998. – 800 с.
15. Словарь-справочник по социальной геронтологии / под ред. Б. Тукумцева. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 2003. – 208 с.
16. Тюпля Л. П. Соціальна робота (теорія і практика). [навч. посібник] / Л. П. Тюпля, І. Б. Іванова. – К : ВМУРОВ «Україна», 2004. – 408 с.

Рецензенти: **Жданович Ю. М.** – к.пед.н., старший науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України;
Докторович М. О. – к.пед.н., доцент кафедри соціальної педагогіки МНУ ім. В. О. Сухомлинського.

© Хоронжук В. І., 2012

Дата надходження статті до редколегії 07.04. 2012 р.

ХОРОНЖУК В. І. – аспірант Інституту проблем виховання НАПН України.

Коло наукових інтересів: дезадаптація старшокласників, психосоціальна дезадаптація школярів.